

معرفی کتاب ادبیات تاریخی و دیوانسالاری ایران

فاطمه اسفندیاری^۱

عنوان: ادبیات تاریخی و دیوانسالاری ایران «عهد مغول تا سرآغاز دولت صفویه»؛ با تکیه بر متون نثر فارسی و اسناد مکتوب تاریخی و محوریت بررسی لغات و اصطلاحات دیوانی-اجتماعی و سندشناسی (قرن هفتم تا پایان قرن نهم).

نویسنده: محسن روستایی.

محل نشر، ناشر و تاریخ نشر: تهران: ندای تاریخ، ۱۳۹۵.

مشخصات ظاهری: گالینگور، ۷۵۰ ص.

محسن روستایی، دانش‌آموخته دکتری زبان و ادبیات فارسی (در حال حاضر) بیش از ۲۵ سال است که از پژوهشگران، مدیران و کارشناسان خبره اسناد تاریخی سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران بوده و در دانشگاه‌ها و مراکز آموزشی معتبر ایران به تدریس علوم اسنادی و سیاقیه می‌پردازد.

۱. دانشجوی دکتری علم اطلاعات و دانش‌شناسی، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

Fesfandiari4326@gmail.com

پیش از این از وی کتاب‌ها و مقالاتی در زمینه پژوهش‌های اسنادی، سندشناسی و سیاق منتشر شده است که از آن میان کتاب دو جلدی «تاریخ طب و طبابت در ایران» و کتاب «تاریخ نخستین فرهنگستان ایران به روایت اسناد» در زمینه واژه‌های مصوب فرهنگستان ایران (۱۳۱۴-۱۳۳۲ ش.)، مشهورتر و اثرگذارتر است.

آخرین اثر روستایی، کتابی است با عنوان «ادبیات تاریخی و دیوانسالاری ایران (عهد مغول تا سرآغاز دولت صفویه): با تکیه بر متون نثر فارسی و اسناد مکتوب تاریخی و محوریت بررسی لغات و اصطلاحات دیوانی-اجتماعی و سندشناسی قرن هفتم تا پایان قرن نهم»، که مورد نظر نوشته حاضر است.

کتاب، پس از پیشگفتار و دیباچه، دارای هفت فصل شامل موضوعات مختلف (اما مکمل یکدیگر) می‌باشد. بخش پایانی کتاب از تصاویر اسناد، منابع و همچنین اعلام اسامی و اماکن تشکیل شده است.

همان‌گونه که از عنوان کتاب پیداست، این اثر از آغاز قرن هفتم تا پایان قرن نهم هجری را در بر می‌گیرد.

نویسنده با تدوین و تألیف این کتاب که گرایش‌ها و علوم و فنون مختلف تاریخ، به‌ویژه علم سندشناسی را در قالب دانشنامه گونه‌ای مستند دربر دارد، تلاش کرده است تا با محوریت ادبیات تاریخی، شرایط ادبی-تاریخی، لغت‌شناسی و تاریخ‌نگاری دوران سیدساله پس از حمله مغول را با تکیه بر متون نثر فارسی و اسناد مکتوب تاریخی بررسی کند. نویسنده هدف و انگیزه خود را از تألیف کتاب این‌گونه بیان داشته است:

فصول و ابواب این کتاب، در عین اینکه مجزا و مستقل هستند، اما تمامی بخش‌های آن، مکمل یکدیگرند و تلاش نویسنده این کتاب بر آن بوده است که شرایط ادبی-تاریخی و سندشناسی دوره منظور نظر را به نحو گسترده‌ای تأمین و مفهوم‌شناسی بنماید. افزون بر آن صبغه و گرایش به ادبیات تاریخی و مفاهیم اسنادی تئوری اصلی این کتاب محسوب می‌شود. لذا شناخت این علم از متن اسناد تاریخی، مناصب و نهادها و القاب دیوانی و اجتماعی سرچشمه می‌گیرد که شاکله این گرایش را تعریف و رقم می‌زند.

همچنین، در مقدمه فصل سوم این کتاب اشاره شده است: از زمان به حکومت رسیدن دستگاه ایلخانان و تیموریان، سران آن دریافتند که برای تداوم و ابقای حکومت خویش و مشروعیت‌بخشیدن به آن، نیازمند دانشی هستند که به تولید آثار تاریخی بپردازد. لذا از تاریخ‌نگارانی حمایت می‌کردند که دیوانسالار و ایرانی‌نژاد بودند. بدین طریق مورخان این دوره توانستند با حمایت قدرت ایلخانی و تیموری، تاریخ‌نگاری فارسی را به دلیل علاقه سلاطین مغول به ثبت تاریخ خاندانی‌شان، رواج و گسترش دهند.

فصل اول: روزشمار تاریخ مغول و تیموری

دوران حاکمیت ایلخانان یکی از ادوار مهم در تاریخ ایران به‌عنوان وارث فتوحات چنگیزخان است. قدرتی که با ساقطشدنش، دوران فترت چندین‌ساله و سپس برآمدن تیمور گورکانی را به‌همراه داشت. در این فصل به تقویم دوران مغول و تیموری اشاره شده است که مطالب آن مشتمل بر فتوحات چنگیزخان و جانشینانش در ایران تا برپایی حکومت ایلخانی، فتوحات هلاکوخان و حکومت ایلخانی در ایران، سلسله‌های مستقل مغولی، سلسله تیموریان و جانشینان تیمور و آگاهی از «قانون‌نامه» اوزون حسن است.

فصل دوم: ادبیات ایران عصر مغول و تیموری (تا پایان قرن نهم)

در این فصل ضمن بیان معنی لغوی ادبیات، به تشریح ادبیات و آثار ادیبان عصر مغول و تیموری پرداخته شده است و از بهترین و مهم‌ترین آثار نثر زبان فارسی در این روزگار یاد شده است. برخی مطالب این فصل شامل: خصوصیات کلی ادبیات فارسی در عصر مغول و روزگار ملوک‌الطوایفی، فرهنگ و ادبیات فارسی در دوران مغول و تیموری، ساختار زبان و ادبیات فارسی در دوران مغول و تیموری (نظیر نظم، نثر، غزل، منظومه‌های حماسی و عرفانی)، ویژگی‌های شعر فارسی در عصر تیموری، مختصات و مشترکات نثر فارسی در قرن ششم و هفتم، استعمال اصطلاحات و مضامین علمی در نثر به شیوه شعر قرن ششم و هفتم، منشآت و مکاتیب عهد ایلخانی و تیموری، سلطانیات و اخوانیات، منشآت تیموری از منظر هدف تدوین و نگارش، معرفی برخی منشآت دوره تیموری، اقسام مکاتیب فارسی در قرن ششم و هفتم هجری، ارکان مناشیر و نمونه‌هایی از منشآت و اخوانیات در این زمان است.

فصل سوم: دانش تاریخ‌نگاری و پیوند آن با مکتوبات و متون نثر فارسی

نگارش فن تاریخ در عهد ایلخانان و تیموریان به‌قدری رواج و ترقی یافت که منجر به تألیف نفیس‌ترین آثار تاریخی به زبان فارسی در این دوران شد. متون تاریخی در کنار سایر متون عرفانی و اخلاقی و آثار صوفیه، نماینده بخشی اعظمی از نثر فارسی بوده است و ادیبان برای بررسی معیار ادبیات دیوانی و اجتماعی و آشنایی با اصطلاحات و عبارات مغول و عربی باید اینگونه آثار را مطالعه و بررسی می‌کردند.

از آنجا که در زمان هجوم مغولان به ایران، اثرات مخربی بر فرهنگ و تمدن اسلامی به‌وجود آمده بود، ولی دانش تاریخ‌نگاری فارسی دوران بالندگی خود را می‌پیمود. به این دلیل که علاقه سلطین مغول به ثبت تاریخ خاندانی‌شان بوده است (جعفریان، ۱۳۸۱، ص ۱۴۲). برخی از مطالب این فصل عبارتند از: دلایل بالندگی تاریخ‌نگاری فارسی در دوره ایلخانان و

تیموریان، مشهورترین تواریخ فارسی و غیرفارسی در عصر ایلخانان و تیموریان، مبانی اندیشه تاریخ‌نگاری رشیدالدین فضل‌الله همدانی در امتداد جوینی، مورخان تأثیرگذار بر مبانی اندیشه تاریخ‌نگاری وصاف‌الحضره، عوامل مؤثر بر تاریخ‌نگاری و مبانی اندیشه تاریخ‌نگاری حمدالله مستوفی، منشآت و مکاتبات، اشعار و روایات تاریخی است.

فصل چهارم: تاریخ دیوانسالاری - اجتماعی ایران

هدف نویسنده به پرداختن این فصل، تبیین کارکردهای برخی از مناصب دیوانی در دوران مغولان و تیموریان است. در مقدمه این فصل آمده است: اکثر بنیان‌گذاران حکومت در دوره تمدن اسلامی دارای فرهنگ و تمدن ضعیف بوده و تنها الگوی واقعی ایشان برای اداره قلمرو تحت قدرت خود، نظام دیوانسالاری ایرانی بود. در قرن هفتم هجری مغولان به‌عنوان فاتحان ایران برای اداره این کشور با مشکلات عدیده‌ای مواجه شدند. زیرا آنان نه پشتوانه تمدنی غنی داشتند و نه دارای گرایش سیاسی واحد بودند. از سویی، مؤسسات قدرت خود را نیازمند تشکیلات اداری و حکومتی می‌دیدند و از سوی دیگر ایشان دارای تمایلات صحرانشینی و گریز از قدرت مرکزی بودند (روستایی، ۱۳۹۵، ص ۳۰۳).

برخی از مطالب این فصل عبارتند از: دوران حاکمیت یاسا و شیوه حکومتی غیرمتمرکز (۶۱۳-۶۵۴ ه.ق.)، یاسا و یاسانامه بزرگ، چگونگی تدوین یاسا و نحوه نگاه‌داری آن، نظام دیوانسالاری در دوران چنگیزخان و جانشینانش (۶۱۳-۶۵۴ ه.ق.)، مناصب کشوری-لشکری، برپایی قدرت ایلخانان مغول و تمایل تدریجی حکومتگران به گرایش سیاسی مبتنی بر تمرکزگرایی (۶۵۴-۶۹۴ ه.ق.)، حکومت ایلخانی متمرکز و تثبیت نظام دیوانسالاری (۶۹۴-۷۵۰ ه.ق.)، تشکیلات دیوانسالاری-لشکری و اجتماعی دوره حکومت ایلخانان (۶۹۴-۷۵۰ ه.ق.)، مناصب دیوانسالاری، تشکیلات دیوانسالاری-لشکری، تشکیلات حکومتی و اداری در دوره حکومت تیموریان (۷۷۱-۹۱۱ ه.ق.)، تشکیلات کشوری-دیوانسالاری، مناصب دیوانسالاری-لشکری و اجتماعی، فن انشاء و دبیری در مراسلات دیوانی است. در پایان این فصل مطالبی هم تحت عنوان: «تجمیع لغات دیوانی-اجتماعی و سیاقیه» از نسخه خطی «المرشد فی الحساب» گرفته شده که معرف تحولات مبنایی در نظام دیوانسالاری عصر ایلخانان بوده است. نویسنده در مقدمه این بخش، ضمن معرفی مشخصات ظاهری این کتاب و نویسنده آن، به تفصیل واژه‌های رایج در نظام اداری و مالی ایلخانان را رصد کرده است.

فصل پنجم: لغات و اصطلاحات و قفنامه ربع رشیدی

این فصل، ضمن آشنایی با «وقفنامه ربع رشیدی» و محتوای آن، به تشریح لغات و اصطلاحات

برگزیده از وقفنامه ربع‌رشدی پرداخته شده است که خود به نوعی از یک نظام اداری و نهادینه پیروی می‌کرده است.

فصل ششم: لغات و اصطلاحات دیوانی-اجتماعی و سندشناسی

در این فصل، لغات و اصطلاحات دیوانی-اجتماعی همراه با اصطلاحات سندشناسی در ۱۳۵ صفحه آمده است. این فصل از فصل‌های محوری و نتیجه‌بخش نظریه ادبیات تاریخی و اصطلاح‌شناسی مفاهیم اسنادی به‌شمار می‌رود.

فصل هفتم: سایر لغات دیوانی-اجتماعی

این فصل به سایر لغات دیوانی-اجتماعی در عهد ایلخانی و تیموری پرداخته شده است. واژه‌ها و اصطلاحات این فصل بیشتر جنبه مفهوم‌شناسی، ریشه‌شناسی لغوی، شناخت لفظی و معنایی لغات را شامل می‌شود.

بعد از فصل هفتم، بخشی هم با عنوان تصاویر و بازخوانی اسناد تاریخی آمده است که ۱۵ سند را دربردارد. این اسناد از نظر مصادیق اسنادی و آموزه‌های سندخوانی از اهمیت خاصی برخوردارند و شامل: «قسمتی از نامه ارغون به پادشاه فرانسه و نقش آل تمغای او به خط اویغوری»، «صفحه آغازین اخبار مغولان در انبانه قطب‌الدین محمود بین مسعود شیرازی (۶۸۵ ق.)»، «یرلیغ/ فرمان دوره ایلخانی، مُصدَّق شده با دو مُهر آل تمغا و یک مُهر قراتمغا (۷۲۶ ق.)»، «فرمان شاهرخ و تعدم تعرض به احوال صدرالدین ابراهیم (۸۳۸ ق.)»، «مبايعه‌نامه فروش دو دانگ از اراضی خارزار شهر روان (کجور مازندران ۸۳۸ ق.)»، «فرمان سلطان جهان‌شاه قراقویونلو (۸۵۳ ق.)»، «بخشی از فرمان ابوالمظفر جهان‌شاه میرزا قراقویونلو (۸۶۷ ق.)»، «پروانچه حسن بن سلطان جهان‌شاه سنه ۸۷۲ ق.»، «فرمانی از سلطان حسین بایقرا»، «پروانچه‌ای از اوزون حسن آق قویونلو»، «وقف‌نامه املاک واقعه در بلوکات دارالامان کرمان (۸۸۴ ق.)»، «نشان/ فرمان سلطان حسین بایقرا (۸۹۶ ق.)»، «فرمان رستم‌بیگ آق قویونلو (۸۹۸ ق.)»، «قسمت پایانی فرمانی طوماری از سنه ۸۹۹ ق. با خط تعلیق» و «نشان/ فرمان سلطان حسین بایقرا (۹۰۱ ق.)».

در قسمت‌های پایانی این کتاب، منابع و مأخذ و فهرست اعلام اسامی و اماکن در ۶۶ صفحه آمده است.

